

В. Б. ФРИДРАК
СЛОВО СКЛАДНЕ ЧИ СКЛАДНОСКОРОЧЕНЕ?

У сучасній українській мові існує досить велика група складних слів, перший компонент яких — інтернаціоналізм, найчастіше запозичення з грецької або латинської мов, переважно з кінцевим **-о** або **-е**, а другий — власне українська або давно засвоєна основа, такі, як *біострум, велогонки, агростанція, радіостудія, телеантена* тощо.

У легкості сполучення інтернаціональної основи з українськими (або цілком адаптованими) основами можна переконатися на прикладі компонента **радіо-**. Довідник Д. С. Григораша «Журналістика у термінах і виразах» (Львів, 1974) наводить такі назви жанрів, призначених для радіо: *радіобесіда, радіовистава, радіоінтерв'ю, радіокомпозиція, радіоконференція, радіокореспонденція, радіомонодрама, радіонарис, радіоновини, радіооповідання, радіоп'єса, радіоподорож, радіопромова, радіорецензія, радіорозповідь, радіофейлетон, радіофільм, радіохроніка, радіоцирк, радіощоденник*. До цікавих творчих знахідок можна віднести новотвори І. Волошина (*радіоспів*), М. Гірника (*радіоструни*), емоційно забарвлені оказіоналізми О. Гончара (*радіоцвіркун, радіомотлох, радіоорел*), В. Козаченка (*радіобог*). Пор.: «Карапуз, п'ятикласник..., а вже талант! Справжній *радіобог!*».

Подібні слова (їх інколи називають гібридними) традиційно вважаються складноскороченими. Проте від решти складноскорочених слів, тобто слів, утворених шляхом усічення основ, вони дещо відмінні. Якщо *літпрацівник, профспілка, сільгосптехніка* в уяві мовця трансформуються в словосполучення *літературний працівник, професійна спілка, сільськогосподарська техніка*, то *фотознімок* чи *агростанція* зрозумілі без будь-якої розшифровки.

Зразком для сучасних утворень типу *фотознімок* послужили слова, виникнення яких зв'язане з розвитком науки, техніки, мистецтва. Нерідко для означення нових галузей знань, здобутків виробництва використовувались інтернаціоналізми, зокрема такі, які на ґрунті мови-першооснови вже мали складну будову. Слово *біологія*, наприклад, утворено з двох грецьких основ: *біо* «життя» і *логія* «вчення», *географія* включає основи із значенням «земля» і «пишу», *агрономія* — «поле» і «поняття» або «закон». Щоправда, природним прагненням було використовувати для називання нових понять засоби власної мови. Досить сказати, що в «Словарі української мови» за редакцією Б. Д. Грінченка є лише два слова з елементом **-графія** (від грецького «пишу»): *ортографія* і *етнографія*. Пропонувалися різні кальки — покомпонентний переклад: *тепломір* замість *термометр*, *дрібногляд* замість *мікроскоп*, *самовоз* замість *автомобіль*, *землепис* замість *географія*.

Відомі навіть автори подібних слів: «Мікроскоп по-нашому можна називати дрібногляд», — пропонував український критик, фольклорист і лексикограф М. Комаров (Уманець)¹. Російську кальку слова *ландшафт* — *видопись* придумав відомий письменник О. Бестужев (Марлінський). У разі вдалої конструкції подібні слова швидко поширювались. Цікаве з цього погляду міркування визначного російського філолога-славіста Р. Ф. Брандта: «Іноді іноземне слово легко піддається перекладу: так було б непогано, якби почали говорити *светопись* замість *фотографія*. Деякі фотографи і справді вживають цю назву, тільки вони не збагнули, що *светописью* можна називати лише фотографію як мистецтво, а місце, в якому роблять світописні знімки, слід було б називати не *светописью*, а *светописьнею*»². Слово *світлопис* витримало перевірку часом, з трохи ширшим значенням воно фіксується в 11-томному «Словнику української мови» (далі СУМ): «Одержання зображень за допомогою оптичного апарата на основі дії світла на світлочутливі речовини». Цей словник подає і слово *тепломір* у значенні *термометр*, характеризуючи його як застаріле, крім того, воно

¹ Розмова про земні сили А. Іванова / З деякими додатками та одмінами переклав на українську мову М. Комаров. — К., 1875, с. 88.

² Брандт Р. Ф. Несколько замечаний об употреблении иностранных слов. — Известия ист.-филол. ин-та, т. VIII (1883). Москва; Киев; Лейпциг, 1884.

вживається на означення лічильника для вимірювання кількості теплоти, яку одержують споживачі від теплофікаційної мережі. *Самохід* і *самохідка* стали в пригоді при називанні певних машин і транспортних засобів із власною тягою. Проте більшість калькованих термінів відзначалася нековирністю і не прижилася.

З потоком іншомовних назв на означення нових галузей науки, техніки, різного роду понять важко було впоратись через саму їх численність. СУМ наводить, наприклад, уже 85 слів з компонентом **-графія**. Крім того, якщо слово *діалектологія* легко розкладається на складники: *розмова* (*говір, наріччя*) і *слово* (*вчення*) — тобто вчення про говори, наріччя, то у випадку, скажімо, *біоценоз* сума значень компонентів (*життя* + *загальний*) аж ніяк не вичерпує значення «історично складена сукупність рослин і тварин, що населяють територію з більш-менш однаковими умовами існування» («Словник іншомовних слів» за ред. О. С. Мельничука).

Але чи сприймаються розглянуті інтернаціоналізми і зараз як композити, чи усвідомлюється мовцями їх складна будова? Очевидно, на це запитання треба відповісти ствердно. Адже багато шкільних курсів містять інформацію про походження назв відповідних наук на зразок: «Ми приступаємо до вивчення навчального предмета, який називається *геометрія*. Це слово грецьке. У перекладі на українську мову воно означає землемірство». Так само пояснюються і назви багатьох інших шкільних предметів, унаслідок чого формується уявлення про слова цього типу як про складні.

Сприйняттю подібних запозичень як двокомпонентних допомагає також повторюваність їх морфем. Навіть не знаючи семантики грецьких за походженням основ **краніо-, лімно-, офтальмо-, пато-**, носій української мови усвідомлює їх як значущі морфемі, бо всі вони поєднуються з основою **-логія**. Водночас наявність таких слів, як *психопатія* (поруч із *патологія*), переконує в тому, що морфема **пато** коренева, адже в слов'янських мовах нема таких афіксів, які одночасно використовувалися б і як суфікси, і як префікси.

Композитні іменники і похідні від них прикметники лягли в основу численних нових складних слів, утворених способом аббревіації: від *автомобіль* — *автобензовоз, автопоїзд* і т. ін.; від *автомобільний* — *автобаза, автогума, автодорожній, автоколона* тощо. В таких випадках, як правило, усікається другий компонент композита (в нашому випадку **-мобіль, -мобільний**), виняток становлять, наприклад, *метеостанція, метеозведення, метеослужба*, утворені з додатковим усіченням останнього складу першої основи: **метео-**, а не **метеоро-**. Внаслідок цього складається нібито однаковий, з погляду словотвору, ряд: *мотоклуб, мотокрос* і *мотоцикл, моторолер; телестудія, телефільм* і *телевізійний*. В композитах наведеного типу виступає елемент **-о-** або **-е-**, подібний до притаманного складним словам інтерфікса (сполучного голосного), пор.: *мотогонки* і *вітрогонка*.

Окремо слід спинитися на випадках, так би мовити, конденсації складного слова: якщо термін-композит набуває загального поширення, намічається тенденція до його усічення. Так з'являються розмовні неологізми, омонімічні відповідним запозиченим основам: *авто* вже не означає *сам*, а *автомобіль, фото* — не *світло*, а *фотографія, зоо* — не *тварина*, а *зоопарк*: «Зіна дуже захоплюється фізкультурою (*VELO, вода, волейбол*)» (Ю. Смолич); «Маленьке *фото* на спомин Клава йому дала» (В. Собко); «*Авто* повільно посувалося людними вулицями» (М. Трублаїні).

Цікаву картину являють іменники *кінематограф, кінематографія* і похідний від них прикметник *кінематографічний*. Скорочена форма слова *кінематограф* (застаріле *сінематограф*) з'явилася навіть раніше, ніж усталилось його звучання і написання («*Синема* — чудо ХХ століття» називалася, наприклад, серія біографій знаменитих кіноактрис). Нині усічений варіант *кіно* вживається значно ширше, ніж повний: «Була вона артисткою *кіно*» (М. Рильський); «Щось ми засиділись з тобою — ні в гості, ні в *кіно*» (І. Муратов); «Вже було пізенько і *кіно*, мабуть, уже давно закінчилося» (Г. Тютюнник). Це явище відбиває і СУМ: «**Кіно**... Перша частина складних слів, що відповідає слову **кіно** у 1 знач., напр.: **кіномитець, кінорепортер**; у 2 знач., напр.: **кінокадр, кінолабораторія, кінонарис**; у 3 знач., напр.: **кінозал**».

Словники не поспішають фіксувати такі усічені новотвори. У лексичній картотеці Інституту мовознавства АН УРСР відбито 71 випадок уживання слова *авто*, проте СУМ не навів цього слова. Показовим є вагання щодо роду і відмінюваності іменника *авто*. Хоч орфографічні словники української мови характеризують його як невідмінюваний іменник середнього роду, на практиці зустрічається вживання слова *авто* і в чоловічому роді, напр.: «— Уставай! Уже *авто* під'їхав!» (Остап Вишня). Можливо, це вплив неусіченого варіанта слова *автомобіль* — іменника чоловічого роду. Відмінюваність неологізму свідчить про те, що він дедалі більше залучається до морфологічної системи української мови: «Відвозили його *автом* додому» (Ю. Яновський); «Солдати прийдуть на *автах*» (І. Муратов). У мовленні також трапляються усічені форми розглядуваних слів, оформлені пестливим суфіксом *-ик*, завдяки чому вони потрапили в категорію слів чоловічого роду: *велик, телик. Мотором* жартівливо називають *мотоцикл*, очевидно, також виходячи із першого компонента складного слова.

Така самостійність першого компонента — свідчення того, що гібридні складні слова не трансформуються в уяві мовця в словосполучення з розшифрованим першим членом: *автомагазин* — в *автомобільний магазин* або *магазин автомобілів*, *мотокрос* — в *мотоциклетний крос*. Тим більше, що далеко не у всіх випадках такі трансформації можливі. Слова *телеантена, телекамера*, очевидно, можна перетворити у вирази *телевізійна антена, телевізійна камера* (хоч у відповідних статтях «Словника іншомовних слів» за ред. О. С. Мельничука наводиться лише вказівка на їх зв'язок із грецькою основою *теле-* — «далеко»), тоді як *телеоб'єктив* не має нічого спільного з *телебачення*. Це складний об'єктив для фотоапарата, який дає змогу мати зображення більшого розміру і з більших віддалей, ніж це можливо при звичайних об'єктивах; його назва, отже, мотивована компонентом *теле-* — «далеко».

Доводиться констатувати, що слова, на перший погляд однакові за формою, належать до різних словотвірних класів — складних, або композитів (такі, як *зоотехнік, зооферма*), та складноскорочених слів, або аббревіатур (такі, як *зоомузей, зоопарк*), і їх розрізнення потребує скрупульозного дослідження семантики слів із запозиченим першим компонентом.